IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 7, June 2026
Impact Factor: 8.2

कोल्हापूर जिल्ह्यामधील २००० ते २०२५ या कालखंडातील कामगार चळवळ : स्वरूप, परिवर्तन आणि आव्हाने

श्री. संदीप हरिबा माळी
संशोधक विद्यार्थी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर .
sm8951417@gmail.com

सारांश (Abstract)

औद्योगिक समाजाच्या विकासामध्ये कामगार वर्गाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. उत्पादन प्रक्रिया, आर्थिक प्रगती आणि सामाजिक परिवर्तन या सर्व घटकांमध्ये कामगारांचा सक्रिय सहभाग असतो. महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्हा हा औद्योगिक तसेच सहकारी चळवळींसाठी ओळखला जाणारा जिल्हा असून येथे साखर उद्योग, कापड उद्योग, फाउंड्री उद्योग, लघुउद्योग आणि सेवा क्षेत्र यांमुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती झाली आहे. या औद्योगिक विकासाच्या प्रक्रियेतून एक संघटित कामगार वर्ग निर्माण झाला आणि त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण, कामाच्या अटींचे सुधारणा तसेच सामाजिक सुरक्षिततेसाठी विविध कामगार चळवळी उदयास आल्या.

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये २००० ते २०२५ या कालावधीत कोल्हापूर जिल्ह्यातील कामगार चळवळीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासामध्ये कामगार चळवळीचे बदलते स्वरूप, आर्थिक उदारीकरणानंतर औद्योगिक क्षेत्रात झालेल्या परिवर्तनांचा कामगारांवर झालेला परिणाम, असंघटित क्षेत्रातील कामगारांची परिस्थिती तसेच कामगार संघटनांची भूमिका यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की या कालखंडात पारंपरिक संघटित कामगार चळवळींबरोबरच असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचे प्रश्न, स्थलांतरित कामगारांची वाढती संख्या आणि करार पद्धतीच्या रोजगारामुळे निर्माण झालेली अस्थिरता हे मुद्दे अधिक ठळकपणे समोर आले आहेत. त्यामुळे आधुनिक काळातील कामगार चळवळीचे स्वरूप अधिक व्यापक आणि बहुआयामी झाले आहे..

बीजशब्द (Keywords):कामगार चळवळ, कोल्हापूर जिल्हा, औद्योगिक विकास, असंघटित कामगार, कामगार संघटना, स्थलांतरित कामगार**.**

प्रस्तावना

औद्योगिक समाजाच्या विकासामध्ये कामगार वर्गाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते. औद्योगिक क्रांतीनंतर उत्पादन प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणावर बदल झाले आणि उद्योगव्यवस्थेचा विस्तार होऊ लागला. या प्रक्रियेत कामगार वर्ग हा औद्योगिक अर्थव्यवस्थेचा प्रमुख आधार बनला. उत्पादन वाढविण्यात कामगारांचे योगदान मोठे असले तरी त्यांच्या वेतन, कामाचे तास, कामाच्या अटी तसेच सामाजिक सुरक्षेबाबत अनेक समस्या निर्माण झाल्या. या समस्यांच्या निराकरणासाठी कामगारांनी संघटित होऊन आपल्या हक्कांसाठी संघर्ष सुरू केला आणि त्यातूनच कामगार चळवळीचा उदय झाला.

भारतामध्ये कामगार चळवळीचा इतिहास विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून विकसित होताना दिसून येतो. औद्योगिकीकरण वाढू लागल्यानंतर विविध औद्योगिक शहरांमध्ये कामगार संघटनांची स्थापना झाली. या संघटनांनी कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण, वेतनवाढ, सुरक्षित कामाचे वातावरण आणि सामाजिक सुरक्षा यांसारख्या मागण्यांसाठी विविध आंदोलनांचे आयोजन केले. महाराष्ट्रामध्ये मुंबई, पुणे, नागपूर आणि कोल्हापूर या शहरांमध्ये कामगार चळवळीने औद्योगिक विकासाच्या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

कोल्हापूर जिल्हा हा औद्योगिक तसेच सहकारी चळवळीचा मजबूत पाया असलेला जिल्हा मानला जातो. विशेषतः इचलकरंजी येथील कापड उद्योग, कोल्हापूर शहरातील फाउंड्री उद्योग आणि जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखाने या उद्योगांमुळे मोठ्या प्रमाणावर

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 7, June 2026
Impact Factor: 8.2

रोजगारनिर्मिती झाली आहे. या उद्योगांमध्ये कार्यरत असलेल्या कामगारांनी आपल्या आर्थिक आणि सामाजिक हितसंबंधांचे संरक्षण करण्यासाठी विविध कामगार संघटनांच्या माध्यमातून चळवळी उभारल्या.

सन २००० नंतरच्या काळात जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खासगीकरण या आर्थिक धोरणांचा भारतीय औद्योगिक क्षेत्रावर मोठा प्रभाव पडला. या धोरणांमुळे उद्योगांच्या रचनेत बदल झाले आणि कामगार व्यवस्थापनामध्येही नवीन प्रवाह दिसू लागले. करार पद्धतीच्या रोजगाराची वाढ, असंघटित क्षेत्रातील कामगारांची वाढती संख्या आणि तांत्रिक प्रगती यामुळे कामगार चळवळीचे स्वरूप बदलू लागले. या पार्श्वभूमीवर २००० ते २०२५ या कालखंडातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील कामगार चळवळीचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

II. अभ्यासाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये सन २००० ते २०२५ या कालखंडात कोल्हापूर जिल्ह्यातील कामगार चळवळीचा सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. औद्योगिक विकास, सहकारी चळवळीचा प्रभाव, तसेच जागतिकीकरणानंतर औद्योगिक क्षेत्रात झालेल्या बदलांच्या पार्श्वभूमीवर कामगार चळवळीचे स्वरूप कसे बदलले, याचे विश्लेषण करणे या अभ्यासाचा मुख्य हेतू आहे. या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे विस्तृत स्वरूपात मांडता येतात.

अ) कोल्हापूर जिल्ह्यातील कामगार चळवळीचा ऐतिहासिक व सामाजिक संदर्भ स्पष्ट करणे –

कोल्हापूर जिल्हा हा औद्योगिक आणि सहकारी चळवळीचा मजबूत पाया असलेला जिल्हा मानला जातो. या जिल्ह्यातील औद्योगिक विकासामुळे कामगार वर्गाची निर्मिती झाली आणि त्यांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी विविध कामगार चळवळी उदयास आल्या. त्यामुळे कोल्हापूरमधील कामगार चळवळीचा ऐतिहासिक विकास, सामाजिक पार्श्वभूमी आणि औद्योगिक रचनेशी असलेला संबंध स्पष्ट करणे हे या अभ्यासाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. तसेच या चळवळीच्या निर्मितीमागील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटकांचा अभ्यास करणेही आवश्यक आहे.

ब) २००० ते २०२५ या कालखंडात घडून आलेल्या प्रमुख कामगार चळवळीचा अभ्यास करणे

२००० ते २०२५ नंतरच्या काळात कोल्हापूर जिल्ह्यातील विविध औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये कामगारांच्या हक्कांसाठी अनेक आंदोलन आणि चळवळी झाल्या. विशेषतः साखर उद्योग, कापड उद्योग, फाउंड्री उद्योग आणि शासकीय तसेच नगरपालिका क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांच्या चळवळी या महत्त्वाच्या ठरतात. या कालावधीत कामगारांनी वेतनवाढ, सेवा अटींमध्ये सुधारणा, सामाजिक सुरक्षा आणि कामाच्या सुरक्षिततेसाठी केलेल्या आंदोलनांचा अभ्यास करणे हे या संशोधनाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

क) औद्योगिक व आर्थिक बदलाचा कामगार चळवळी वर झालेला परिणाम नमूद करणे

उदारीकरण, जागतिकीकरण आणि खासगीकरण या आर्थिक धोरणांमुळे भारतातील औद्योगिक क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाले. या बदलांचा परिणाम कामगारांच्या रोजगारावर, वेतन संरचनेवर आणि कामाच्या अटींवर झाला. अनेक उद्योगांमध्ये करार पद्धतीचा वापर वाढला आणि कायमस्वरूपी रोजगाराची संधी कमी होत गेली. त्यामुळे या आर्थिक बदलांचा कोल्हापूर जिल्ह्यातील कामगार चळवळीवर काय परिणाम झाला, याचे विश्लेषण करणे हे या अभ्यासाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

ड) असंघटीत क्षेत्रातील कामगार समस्यांचा अभ्यास करणे –

कोल्हापूर जिल्ह्यातील मोठा कामगार वर्ग असंघटित क्षेत्रामध्ये कार्यरत आहे. बांधकाम उद्योग, चप्पल उद्योग, लघुउद्योग, सेवा क्षेत्र आणि घरगुती उद्योग यामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना अनेक सामाजिक व आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. या कामगारांना निश्चित वेतन, सामाजिक सुरक्षा, आरोग्य सुविधा आणि रोजगाराची स्थिरता यांचा अभाव असतो. त्यामुळे असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या समस्यांचा सखोल अभ्यास करणे हे या संशोधनाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

Copyright to IJARSCT
www.ijarsct.co.in
DOI: 10.48175/IJARSCT-36895

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 7, June 2026
Impact Factor: 8.2

इ) बदलत्या औद्योगिक परिस्थितीचा भविष्यातील कामगार चळवळी समोरील आव्हाने-

आजच्या काळात औद्योगिक क्षेत्रामध्ये तांत्रिक प्रगती, स्वयंचलन आणि जागतिक स्पर्धा यामुळे कामगारांच्या भूमिकेमध्ये मोठे बदल होत आहेत. या बदलांचा परिणाम कामगार चळवळीच्या स्वरूपावरही होत आहे. त्यामुळे भविष्यात कामगार चळवळीसमोर कोणती आव्हाने उभी राहू शकतात आणि त्या चळवळींसाठी कोणत्या नवीन संधी उपलब्ध होऊ शकतात, याचे विश्लेषण करणे हे या संशोधनाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

III. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये २००० ते २०२५ या कालखंडातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील कामगार चळवळीचा अभ्यास करण्यासाठी मुख्यतः गुणात्मक स्वरूपाच्या संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक स्रोतांचा (Secondary Sources) उपयोग करण्यात आला आहे. सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासामध्ये द्वितीयक स्रोतांच्या आधारे उपलब्ध माहितीचे विश्लेषण करून सामाजिक घडामोडींचे स्वरूप समजून घेण्याची पद्धत प्रचलित आहे. त्या अनुषंगाने विविध विश्वसनीय स्रोतांमधील माहितीचे संकलन करून तिचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

या संशोधनासाठी विविध पुस्तके, संशोधन निबंध, शैक्षणिक जर्नल्स, सरकारी अहवाल, जिल्हा सामाजिक-आर्थिक आढावे, वृत्तपत्रे, मासिके तसेच शैक्षणिक संकेतस्थळांवरील माहितीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः कामगार चळवळ, औद्योगिक विकास, असंघटित क्षेत्रातील कामगार आणि आर्थिक धोरणांशी संबंधित साहित्याचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. या स्रोतांमधून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे कोल्हापूर जिल्ह्यातील औद्योगिक विकास, कामगार संघटनांची भूमिका, कामगारांचे प्रश्न आणि कामगार चळवळीचे बदलते स्वरूप यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

तसेच उपलब्ध माहितीचे तुलनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीने परीक्षण करून कामगार चळवळीतील बदल, त्यामागील सामाजिक व आर्थिक घटक आणि त्याचे कामगार वर्गावर झालेले परिणाम समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या प्रक्रियेमुळे संशोधन विषयाचा व्यापक आणि सुसंगत अभ्यास करणे शक्य झाले आहे. प्रस्तुत संशोधनामध्ये उपलब्ध माहितीचे संकलन, वर्गीकरण आणि विश्लेषण करून कामगार चळवळीचे स्वरूप, तिचा विकास आणि समकालीन आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

या पद्धतीच्या माध्यमातून कोल्हापूर जिल्ह्यातील कामगार चळवळीच्या विविध पैलूंचा सखोल आढावा घेण्याचा प्रयत्न या संशोधनामध्ये करण्यात आला आहे.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील औद्योगिक विकास

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत जिल्ह्यांमध्ये कोल्हापूर जिल्ह्याचा महत्त्वपूर्ण समावेश होतो. ऐतिहासिकदृष्ट्या सहकारी चळवळ, कृषी आधारित उद्योग आणि लघुउद्योग यांमुळे या जिल्ह्याचा आर्थिक विकास झाला आहे. औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे कोल्हापूरमध्ये विविध प्रकारचे उद्योग विकसित झाले असून त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगारनिर्मिती झाली आहे. या उद्योगांच्या वाढीसोबतच कामगार वर्गाची निर्मिती झाली आणि कामगार चळवळींनाही चालना मिळाली. विशेषतः कापड उद्योग, साखर उद्योग, फाउंड्री व अभियांत्रिकी उद्योग तसेच लघुउद्योग या क्षेत्रांनी जिल्ह्याच्या औद्योगिक विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

अ) कापड उद्योग –

कोल्हापूर जिल्ह्यातील इचलकरंजी हे शहर कापड उद्योगासाठी देशभर प्रसिद्ध आहे. या शहराला "महाराष्ट्राचे मँचेस्टर" असे संबोधले जाते. येथे मोठ्या प्रमाणावर पॉवरलूम उद्योग विकसित झाला असून सूत, कापड आणि विविध प्रकारच्या वस्त्रोद्योगाशी संबंधित उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर केले जाते. इचलकरंजीतील कापड उद्योगामुळे हजारो कामगारांना थेट व अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध झाला आहे.

कापड उद्योगामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांच्या वेतन, कामाचे तास आणि कामाच्या सुरक्षिततेसंबंधी अनेक प्रश्न उद्भवले. त्यामुळे कामगारांनी विविध संघटनांच्या माध्यमातून आपल्या हक्कांसाठी आंदोलन आणि चळवळी उभारल्या. कामगार संघटनांच्या प्रयत्नांमुळे अनेक वेळा वेतनवाढ, कामाच्या अटींमध्ये सुधारणा आणि सामाजिक सुरक्षा योजनांची अंमलबजावणी करण्यात आली.

DOI: 10.48175/IJARSCT-36895

ब) साखर उद्योग-

कोल्हापूर जिल्हा हा महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांसाठी प्रसिद्ध आहे. जिल्ह्यातील अनेक सहकारी साखर कारखान्यांमुळे ग्रामीण भागातील आर्थिक विकासाला चालना मिळाली आहे. साखर उद्योगामुळे शेतकरी, उसतोड कामगार, वाहतूक कामगार तसेच कारखान्यातील कामगार यांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगार मिळतो.

विशेषतः उसतोड कामगार हा साखर उद्योगाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. हे कामगार प्रामुख्याने स्थलांतरित असतात आणि त्यांना कठोर श्रम करावे लागतात. त्यामुळे त्यांच्या वेतन, कामाच्या अटी आणि सामाजिक सुरक्षेबाबत अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. या समस्यांच्या निराकरणासाठी वेळोवेळी कामगार संघटनांनी आंदोलन आणि चर्चेच्या माध्यमातून उपाययोजना करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

क) फाउंड्री उद्योग

कोल्हापूर शहर हे फाउंड्री उद्योगासाठी संपूर्ण भारतात ओळखले जाते. या उद्योगामध्ये धातू वितळवून विविध यंत्रसामग्रीचे भाग आणि औद्योगिक घटक तयार केले जातात. कोल्हापूरमधील फाउंड्री उद्योगामुळे देशातील अनेक औद्योगिक क्षेत्रांना आवश्यक यांत्रिक भागांचा पुरवठा केला जातो.

या उद्योगामध्ये कुशल तसेच अकुशल कामगार मोठ्या प्रमाणात कार्यरत आहेत. फाउंड्री उद्योगामध्ये काम करताना कामगारांना उष्णता, धूर आणि इतर धोकादायक परिस्थितीचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे कामगारांच्या आरोग्य आणि सुरक्षिततेसंबंधी अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. या पार्श्वभूमीवर कामगार संघटनांनी कामगारांच्या हितासाठी विविध मागण्या मांडल्या आणि त्यांच्या हक्कांसाठी चळवळी उभारल्या.

ड) लघु उद्योग आणि चप्पल उद्योग

कोल्हापूर जिल्ह्यात लघुउद्योगांची मोठी परंपरा आहे. विशेषतः “कोल्हापुरी चप्पल” हा पारंपरिक उद्योग देशभर प्रसिद्ध आहे. या उद्योगामध्ये अनेक कारागीर, कुटुंब आधारित उद्योग आणि लहान उत्पादन केंद्रे कार्यरत आहेत. या उद्योगामुळे स्थानिक स्तरावर मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध झाला आहे.

याशिवाय जिल्ह्यात विविध प्रकारचे लघुउद्योग, सेवा उद्योग आणि घरगुती उद्योग विकसित झाले आहेत. या उद्योगांमध्ये कार्यरत असलेल्या अनेक कामगारांचा समावेश असंघटित क्षेत्रामध्ये होतो. त्यामुळे त्यांना सामाजिक सुरक्षा, निश्चित वेतन आणि रोजगार स्थिरता यांसारख्या सुविधांचा अभाव जाणवतो. या परिस्थितीमुळे असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचे प्रश्न अधिक महत्त्वाचे ठरले असून त्यांच्यासाठी संघटनात्मक प्रयत्नांची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

२००० ते २०२५ या कालखंडातील कामगार चळवळी

सन २००० नंतरच्या काळात कोल्हापूर जिल्ह्यातील औद्योगिक आणि सामाजिक परिस्थितीत अनेक बदल झाले. जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे उद्योगांच्या कार्यपद्धतीमध्ये बदल झाले आणि त्याचा थेट परिणाम कामगारांच्या जीवनावर झाला. या पार्श्वभूमीवर कामगारांनी आपल्या हक्कांसाठी विविध प्रकारच्या चळवळी उभारल्या. या कालावधीत वेतनवाढ, सेवा अटी, सामाजिक सुरक्षा, कामाचे तास आणि रोजगार स्थिरता यांसारख्या प्रश्नांवर अनेक आंदोलन आणि संघर्ष झाले. या कालखंडातील काही महत्त्वाच्या कामगार चळवळी पुढीलप्रमाणे पाहता येतात.

अ) वेतनवाढ आणि कामाच्या अटी या साठी आंदोलन

औद्योगिक क्षेत्रामध्ये कार्यरत असलेल्या कामगारांनी वेतनवाढ, बोनस, विविध भत्ते आणि सुरक्षित कामाचे वातावरण या मागण्यांसाठी अनेक वेळा आंदोलन केले. कापड उद्योग, फाउंड्री उद्योग आणि लघुउद्योगांमध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना अनेकदा कमी वेतन, जास्त कामाचे तास आणि कामाच्या ठिकाणी अपुरी सुरक्षा व्यवस्था यांसारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.

ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 7, June 2026
Impact Factor: 8.2

या समस्यांच्या निराकरणासाठी कामगार संघटनांनी सामूहिक वाटाघाटींच्या माध्यमातून व्यवस्थापनासोबत चर्चा केली. काही प्रसंगी संप, निदर्शने आणि आंदोलनांच्या माध्यमातून कामगारांनी आपल्या मागण्या मांडल्या. या चळवळींमुळे काही ठिकाणी वेतनवाढ, कामाचे तास निश्चित करणे आणि कामाच्या सुरक्षिततेबाबत सुधारणा करण्यात आल्या.

ब) शासकीय आणि नगरपालिका कर्मचाऱ्यांची आंदोलने –

कोल्हापूर महानगरपालिका तसेच इतर शासकीय विभागांमध्ये कार्यरत असलेल्या कर्मचाऱ्यांनीही आपल्या सेवा अटी सुधारण्यासाठी विविध आंदोलन केले. वेतनवाढ, भत्ते, निवृत्तीवेतन योजना आणि सेवासुरक्षा या मागण्यांसाठी कर्मचाऱ्यांनी संघटनांच्या माध्यमातून संप आणि निदर्शने आयोजित केली.

विशेषतः सातव्या वेतन आयोगाची अंमलबजावणी, जुन्या निवृत्तीवेतन योजनेची मागणी तसेच करार पद्धतीवरील कर्मचाऱ्यांच्या नियमितीकरणासाठी अनेक वेळा आंदोलन करण्यात आले. या चळवळींमुळे शासकीय आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील कर्मचाऱ्यांच्या प्रश्नांकडे प्रशासनाचे लक्ष वेधले गेले.

क) उसतोड कामगारांचे प्रश्न-

कोल्हापूर जिल्ह्यातील साखर उद्योगामध्ये उसतोड कामगारांचे महत्त्वाचे स्थान आहे. हे कामगार प्रामुख्याने मराठवाडा आणि इतर दुष्काळग्रस्त भागातून स्थलांतरित होऊन साखर कारखान्यांमध्ये काम करतात. त्यांना दीर्घकाळ कठोर श्रम करावे लागतात आणि अनेक वेळा अत्यंत कठीण परिस्थितीत राहावे लागते.

या कामगारांना कमी वेतन, अपुरी आरोग्य सुविधा, मुलांच्या शिक्षणाची अडचण आणि सामाजिक सुरक्षेचा अभाव अशा अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे उसतोड कामगारांच्या हक्कांसाठी विविध संघटना आणि सामाजिक संस्था पुढे आल्या. त्यांच्या वेतनवाढीची मागणी, आरोग्य सुविधा आणि मुलांच्या शिक्षणासाठी उपाययोजना करण्यासाठी विविध चळवळी उभारण्यात आल्या.

असंघटित क्षेत्रातील कामगार चळवळी

कोल्हापूर जिल्ह्यातील मोठा कामगार वर्ग असंघटित क्षेत्रामध्ये कार्यरत आहे. बांधकाम उद्योग, सेवा क्षेत्र, लघुउद्योग, घरगुती उद्योग आणि पारंपरिक उद्योगांमध्ये अनेक कामगार कार्यरत आहेत. या कामगारांना निश्चित वेतन, सामाजिक सुरक्षा, आरोग्य विमा आणि रोजगाराची स्थिरता मिळत नाही.

असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या समस्या सोडवण्यासाठी विविध स्वयंसेवी संस्था, कामगार संघटना आणि सामाजिक चळवळी पुढे आल्या. कामगारांच्या नोंदणीसाठी, सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ मिळवण्यासाठी आणि किमान वेतनाची अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध स्तरांवर प्रयत्न करण्यात आले.

या प्रकारे २००० ते २०२५ या कालखंडात कोल्हापूर जिल्ह्यातील कामगार चळवळीने विविध स्वरूप धारण केले. औद्योगिक क्षेत्रातील पारंपरिक आंदोलनांबरोबरच असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचे प्रश्न, स्थलांतरित कामगारांचे प्रश्न आणि सामाजिक सुरक्षेची मागणी हे मुद्दे अधिक ठळकपणे पुढे आले.

कामगार संघटनांची भूमिका

औद्योगिक समाजव्यवस्थेमध्ये कामगार संघटनांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. कामगारांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि व्यावसायिक हितसंबंधांचे संरक्षण करण्यासाठी संघटनांची स्थापना केली जाते. उद्योग व्यवस्थापन आणि कामगार यांच्यामधील समन्वय साधणे, कामगारांच्या समस्या मांडणे आणि त्यांच्या हक्कांचे रक्षण करणे हे कामगार संघटनांचे प्रमुख उद्दिष्ट असते.

कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये औद्योगिक विकासासोबत विविध कामगार संघटनांची निर्मिती झाली. कापड उद्योग, साखर उद्योग, फाउंड्री उद्योग तसेच शासकीय आणि निमशासकीय क्षेत्रामध्ये कार्यरत कामगारांनी आपल्या हक्कांसाठी विविध संघटनांच्या माध्यमातून संघटित होण्याचा प्रयत्न केला. या संघटनांनी कामगारांच्या हितासाठी अनेक चळवळी उभारल्या आणि उद्योग व्यवस्थापनासोबत वाटाघाटी करून अनेक समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला.

ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 7, June 2026
Impact Factor: 8.2

कामगार संघटनांची भूमिका विविध स्तरांवर दिसून येते. सर्वप्रथम, या संघटना कामगारांच्या समस्या आणि मागण्या व्यवस्थापन तसेच शासनापर्यंत पोहोचविण्याचे काम करतात. वेतनवाढ, भत्ते, कामाचे तास, कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता आणि सामाजिक सुरक्षा यांसारख्या प्रश्नांवर संघटना कामगारांच्या वतीने भूमिका मांडतात.

दुसरे म्हणजे, कामगार संघटना सामूहिक वाटाघाटी (Collective Bargaining) या प्रक्रियेच्या माध्यमातून कामगार आणि व्यवस्थापन यांच्यात संवाद साधण्याचे कार्य करतात. या प्रक्रियेमुळे अनेक वेळा कामगारांच्या मागण्यांवर तोडगा निघतो आणि औद्योगिक शांतता राखली जाते.

तिसरे म्हणजे, कामगारांच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष झाल्यास संघटना आंदोलन, संप, निदर्शने आणि मोर्चे यांसारख्या लोकशाही मार्गांचा अवलंब करतात. या चळवळींच्या माध्यमातून कामगारांच्या प्रश्नांकडे समाज आणि प्रशासनाचे लक्ष वेधले जाते.

याशिवाय कामगार संघटना कामगारांना कायदेशीर मार्गदर्शन आणि मदतही पुरवतात. कामगार कायदे, किमान वेतन, सामाजिक सुरक्षा योजना आणि कामगार हक्कांबाबत जागरूकता निर्माण करण्याचे कार्य संघटनांकडून केले जाते.

या सर्व प्रयत्नांमुळे अनेक उद्योगांमध्ये कामगारांच्या वेतनवाढीचे, सेवा अटी सुधारण्याचे आणि कामाच्या सुरक्षिततेसंबंधी निर्णय घेण्यात आले आहेत. त्यामुळे कोल्हापूर जिल्ह्यातील कामगार चळवळीच्या विकासामध्ये कामगार संघटनांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी राहिलेली आहे.

कामगार चळवळीतील बदलते प्रवाह –

अ) करार पद्धतीचा वाढता वापर

आजच्या औद्योगिक व्यवस्थेत कायमस्वरूपी नोकऱ्यांऐवजी करार पद्धतीला अधिक महत्त्व दिले जात आहे.

1. उद्योग मालक खर्च कमी करण्यासाठी आणि उत्पादनात लवचिकता राखण्यासाठी करारावर कामगार ठेवतात.
2. करार कामगारांना कायमस्वरूपी नोकरीसारखी सुरक्षा मिळत नाही.
3. वेतन, सुट्ट्या, विमा, पेन्शन यांसारख्या सुविधा कमी प्रमाणात मिळतात.
4. यामुळे कामगारांमध्ये असुरक्षितता वाढते आणि संघटनात्मक एकजूट कमी होते.

ब) तांत्रिक बदल आणि ऑटोमेशन

औद्योगिक क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे.

1. संगणकीकरण, रोबोटिक्स आणि ऑटोमेशनमुळे उत्पादन प्रक्रिया जलद आणि कार्यक्षम झाली आहे.
2. पारंपरिक व अकुशल कामगारांची गरज कमी झाली आहे.
3. कुशल (skilled) व तांत्रिक ज्ञान असलेल्या कामगारांची मागणी वाढली आहे.
4. कामगारांना नवीन कौशल्ये आत्मसात करणे आणि सतत प्रशिक्षण घेणे आवश्यक झाले आहे.

क) महिलांचा वाढता सहभाग

महिलांचा कामगार चळवळींमध्ये आणि रोजगार क्षेत्रात सहभाग वाढत आहे.

1. शिक्षणाचा प्रसार आणि सरकारी योजनांमुळे महिलांना संधी मिळत आहे.
2. स्वयं-सहायता गट (Self Help Groups) महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
3. महिलांचा सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रातील सहभागही वाढला आहे.
4. तरीही समान वेतन, सुरक्षित कामाचे वातावरण आणि दुहेरी जबाबदारी ही आव्हाने कायम आहेत.

ड) सामाजिक प्रश्नांशी जोडलेली चळवळ

कामगार चळवळींचा व्याप्ती आता केवळ आर्थिक प्रश्नांपुरता मर्यादित राहिलेला नाही.

1. शिक्षण, आरोग्य, निवारा, पिण्याचे पाणी यांसारख्या मूलभूत गरजांवर लक्ष केंद्रित केले जाते.
2. सामाजिक न्याय, मानवाधिकार आणि समानतेसाठी चळवळी उभ्या राहत आहेत.

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 7, June 2026
Impact Factor: 8.2

3. बालमजुरी, स्थलांतरित कामगार, असंघटित क्षेत्रातील कामगार यांच्या प्रश्नांवरही लक्ष दिले जाते.

इ) जागतिकीकरणाचा प्रभाव

जागतिकीकरणामुळे कामगार चळवळींच्या स्वरूपात मोठे बदल झाले आहेत.

1. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा (MNCs) प्रभाव वाढला आहे.
2. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धा वाढली आहे.
3. स्वस्त मजुरीचा वापर वाढल्यामुळे काही वेळा कामगारांचे शोषण होते.
4. दुसरीकडे, नवीन रोजगार संधी आणि तंत्रज्ञानाचा प्रसारही झाला आहे.

ई) असंघटित क्षेत्राचा विस्तार

भारतातील बहुसंख्य कामगार असंघटित क्षेत्रात कार्यरत आहेत.

1. या क्षेत्रात कामगारांना नोकरीची हमी नसते.
2. सामाजिक सुरक्षा सुविधा (विमा, पेन्शन) उपलब्ध नसतात.
3. वेतन कमी आणि अनियमित असते.
4. त्यामुळे कामगार चळवळींचे लक्ष आता या क्षेत्राकडे वळले आहे.

उ) कामगार संघटनांमधील बदल

कामगार संघटनांच्या कार्यपद्धतीतही बदल झाले आहेत.

1. पूर्वी संघर्ष, संप आणि आंदोलनावर भर होता.
2. आता संवाद (Dialogue) आणि सहकार्य (Cooperation) यावर अधिक भर दिला जातो.
3. सामूहिक करार (Collective Bargaining) ही पद्धत अधिक वापरली जाते.
4. कामगारांच्या कौशल्य विकासावरही लक्ष केंद्रित केले जाते.

ऊ) नवीन कामगार वर्गाचा उदय

आयटी, सेवा क्षेत्र, गिग इकॉनॉमी (Gig Economy) यामुळे नवीन प्रकारचा कामगार वर्ग निर्माण झाला आहे.

1. फ्रीलान्स, डिलिव्हरी, ॲप-आधारित कामगार वाढले आहेत.
2. या कामगारांना पारंपरिक कामगार हक्क मिळत नाहीत.
3. त्यामुळे नवीन प्रकारच्या चळवळी उदयास येत आहेत.

ए) सरकारच्या धोरणांचा प्रभाव

सरकारच्या कामगार कायद्यांमध्ये आणि धोरणांमध्ये बदल झाल्यामुळे चळवळींवर परिणाम झाला आहे.

1. नवीन कामगार संहितांमुळे (Labour Codes) नियमांमध्ये बदल
2. उद्योगस्नेही धोरणे वाढली
3. काही वेळा कामगारांच्या हक्कांवर मर्यादा येतात

ऐ) कामगार चळवळीसमोरील प्रमुख आव्हाने

1. असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचे वाढते प्रमाण
2. कामगार संघटनांची कमी होत चाललेली ताकद
3. करार पद्धतीमुळे रोजगारातील अस्थिरता
4. स्थलांतरित कामगारांचे प्रश्न
5. औद्योगिक क्षेत्रातील स्पर्धा आणि तांत्रिक बदल

IV. निष्कर्ष

सन २००० ते २०२५ या कालावधीत कोल्हापूर जिल्ह्यातील कामगार चळवळीच्या स्वरूपात लक्षणीय परिवर्तन घडून आले आहे. औद्योगिक प्रगती, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर आणि आर्थिक धोरणांतील बदल यामुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या असल्या, तरी कामगारांच्या समस्यांचे स्वरूप अधिक गुंतागुंतीचे बनले आहे.

विशेषतः असंघटित क्षेत्रात कार्यरत असलेले कामगार, स्थलांतरित कामगार आणि करारावर आधारित रोजगारात असलेले कामगार हे सर्वाधिक असुरक्षित स्थितीत आढळतात. त्यांना स्थिर रोजगाराची हमी नसणे, अपुरे वेतन, सामाजिक सुरक्षेचा अभाव आणि आरोग्याशी संबंधित अडचणी यांचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे कामगार चळवळींना पारंपरिक मागण्यांपलीकडे जाऊन या नव्या प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक झाले आहे.

त्याचबरोबर, महिलांचा वाढता सहभाग, बदलते औद्योगिक संबंध आणि कौशल्याधारित रोजगाराची गरज या घटकांनीही कामगार चळवळींना नवीन दिशा दिली आहे. परिणामी, या चळवळी आता केवळ आर्थिक हक्कांपुरत्या मर्यादित न राहता सामाजिक न्याय, समान संधी आणि मानवी प्रतिष्ठा या मूल्यांशी अधिक जोडल्या गेल्या आहेत.

भविष्यात कामगार चळवळी अधिक प्रभावी होण्यासाठी संघटनात्मक बळकटी, असंघटित कामगारांचे संघटीकरण, तसेच सामाजिक सुरक्षा उपाययोजनांची काटेकोर अंमलबजावणी यांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. तसेच, कामगारांना नव्या तांत्रिक गरजांनुसार प्रशिक्षित करणेही तितकेच महत्त्वाचे ठरेल.

एकूणच, औद्योगिक प्रगती आणि कामगारांचे कल्याण यामध्ये समतोल साधल्यासच सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकास साध्य होऊ शकतो.

संदर्भ सूची

1. भारत सरकार. (२०२०),कामगार संहिता व औद्योगिक संबंध सुधारणा अहवाल, नवी दिल्ली: कामगार व रोजगार मंत्रालय.
2. महाराष्ट्र शासन. (२०२२),महाराष्ट्र आर्थिक सर्वेक्षण, मुंबई: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय.
3. कामगार व रोजगार मंत्रालय. (२०२१),वार्षिक अहवाल, नवी दिल्ली.
4. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना. (२०२१),जागतिक रोजगार व सामाजिक आढावा, जिनिव्हा.
5. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालय. (२०१९),कालानुक्रमिक कामगार शक्ती सर्वेक्षण (PLFS), नवी दिल्ली.
6. व्ही. व्ही. गिरी. (२०१५),भारतातील औद्योगिक कामगार समस्या, नवी दिल्ली: Allied Publishers.
7. के. एन. वैद. (२०१०),भारतातील औद्योगिक संबंधांचे स्वरूप, नवी दिल्ली: Deep & Deep Publications.
8. जिल्हाधिकारी कार्यालय कोल्हापूर. (२०२३),कोल्हापूर जिल्हा सामाजिक-आर्थिक आढावा, कोल्हापूर.
9. भारतीय रिझर्व्ह बँक. (२०२२),भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील सांख्यिकी हँडबुक, मुंबई.
10. नीती आयोग. (२०२१),भारताचा कामगार बाजार अहवाल, नवी दिल्ली.
11. सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय. (२०२२), भारतीय सांख्यिकी वर्षपुस्तक, नवी दिल्ली.
12. स्वयंरोजगार महिला संघटना. (२०२०),असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगार अहवाल, अहमदाबाद.
13. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी. (२०२३),बेरोजगारी व कामगार बाजार माहिती, मुंबई.
14. देशपांडे, एस. (२०१८),भारतातील कामगार चळवळी: प्रश्न व आव्हाने, नवी दिल्ली: Sage Publications.
15. शर्मा, ए. (२०१९),जागतिकीकरण व भारतातील कामगार, नवी दिल्ली: Oxford University Press.